

Jalaliddin A. BORIYEV,
International Islamic Academy of Uzbekistan
Basic doctoral student.
A.Kadiri str. 11, 100011, Tashkent, Uzbekistan.
E-mail: jburiyev1977@mail.ru

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2022/3/10

МУМТОЗ АСАРЛАРДАГИ ДИНИЙ МОТИВЛАРНИ ЎРГАНИШ УСЛУБЛАРИ

METHODS OF STUDYING RELIGIOUS MOTIVES IN CLASSICAL WORKS

МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ РЕЛИГИОЗНЫХ МОТИВОВ В КЛАССИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

КИРИШ

Ўзбек адабиёти тарихида диний мотивларнинг ўрни ва аҳамияти катта. Мумтоз асарларда қаламга олинган кўплаб мавзу у ёки бу шаклда диний мотивлар билан алоқадорликка эгадир. Бу хусусиятни айни вақтда барча жанрларда кўриш мумкин. Бунинг сабаби исломий кадрятларнинг халқ ҳаётига жуда чуқур кириб боргани билан изоҳланади. Адабиёт тарихида инсон ҳаётига алоқадор масалага қарата яратилган ҳатто энг кичик жанрдаги шеър ёки иборада ҳам диний муносабат белгиси кузатилади. Шунга кўра адабий мумтоз меросимиздаги диний мотивларни ўрганишда аввало ислом дини, унинг манбалари, кадрятлари, анъаналари, урф-одатлари, тарихи, умуман, ислом илми ва маданиятини чуқур билиш талаб этилади.

Афсуски, ўзбек адабиётшунослиги ўтган асрда мустақил фан сифатида шаклланган бўлса-да, тузум тазйиқлари сабабли адабиётдаги диний мотивларни ўрганиш, адабиётдаги ўрнини илмий тадқиқ этишга салбий муносабатда бўлинди.

Ўтган асрдаги совет идеологияси таъсирида яратилган адабиётшунослик назарий манбаларида диний мотивлар асосан диний-клерикал, диний-реакцион, феодал-клерикал, феодал-реакцион, диний-мифологик, исломий ақидапарастлик ғоялари сифатида талқин этилади. Диний мотивларни таркибан таҳлил қилиш деярли четга суриб ташланади. Бу шубҳасиз, тузумнинг қатъий талаби бўлган эди ва бу барчага маълум. “Бироқ ўзбек адабиётини тарихий аспектда кўламми

ўрганиш, демакки, ўзбек адабиётшунослигида адабиёт тарихининг мустақил тармоқ сифатида шаклланиши ва ривожини XX асрга тўғри келади”.

Лекин ислом маданиятининг бирлиги ва минтақавий ўзига хосликларини, мусулмон мамлакатлари маданий-маънавий, ижтимоий-сиёсий тараққиётида муҳим рол ўйнагани ижтимоий онгнинг хусусиятларини етарлича англаш учун унинг бадиий адабиётида акс этган мотивларни чуқур англаш ғоятда долзарб аҳамият касб этади. Бунинг учун эса ҳозирги вақтда ўрта асрлар араб, форс ва туркий тилларига, айни вақтда ислом цивилизациясининг яратилишида асосий рол ўйнаган ушбу халқлар адабиётининг шаклланиши ва ривожланишида муҳим рол ўйнаган асосий мотивларга эътибор қаратиш талаб этилади. “Бугунги кун ўтмиш меросимизга муносабатни ўзгартиришни, қатор адабий ҳодисалар, фактлар, ижодкор шахслар тақдири ва фаолиятини янгилаш илмий талқин қилиш заруратини кун тартибига кўяди”.

АСОСИЙ ҚИСМ

Маълумки, милодий VII аср бошларида пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)нинг фаолияти натижасида ислом ривож топди. Ундан сўнг Қуръон жамланди. Қуръон матнини тўплаш ва таҳрир қилиш тахминан йигирма йил давом этди. Бу турли араб лаҳжалари хусусиятларини ўзида мужассам этган адабий араб тили билан бирга, Қуръон ва ҳадислар мазмунига асосланган адабий мотивларнинг ривожланишида энг муҳим босқич бўлди (Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф, 2017). Бу ривожланишни қуйидаги кетма-кетликда кўриш мумкин:

- Қуръон матни ва Муҳаммад (с.а.в.)нинг ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги ахборотлар ҳадис матнларини ёзиш услубини янада такомиллаштиришга олиб келди;
- бу ўз навбатида каломшунослик, ҳадисшунослик ва фикҳшунослик мактаблари ривожланишини таъминлади;
- улар эса ўз навбатида филология ва бадиий адабиёт мактабларининг ривожланишига замин ҳозирлади;
- булар жамиятнинг барча қатламлари ҳаёти ва онгига чуқур сингиб борди ҳамда маҳаллий халқларнинг ўз анъаналари билан қўшилиб, ягона мусулмон ахлоқини шакллантирди;

Аннотация. Диний-дидактик асарларга ислом таълимотини ўрганишида назария ва амалиётга киришишининг бирламчи босқичи сифатида қаралган. Шу сабабли улар енгил ва содда тилда, тушунарли, аниқ воқеа-ҳодисаларга асосланиб, мураккаб бўлмаган сюжетлар ва қаҳрамонларга суяниб яратилган.

Бу жиҳатдан айтиши лозимки бадиий асарлардаги диний мотивлар ўзига хос турларга бўлинади. Ҳар бир турни ўрганишининг ўзига хос методлари мавжуд бўлиб, бусиз бадиий ижод намунасининг кўзда тутилган жамият тафаккурига таъсир моҳиятини ойдинлаштириб бўлмайди.

Қуръон ва ҳадисларда, айни вақтда мумтоз адабий асарларимизда инсоннинг эзгу ахлоқий фазилатлари батафсил таърифланади. Исломнинг ахлоқий жиҳати бу диннинг энг муҳим жиҳатларидан биридир. Шунга кўра адабий асарлардаги диний-ахлоқий мотивлар исломнинг барча мафкуравий тамойиллари асосида инсонни диний ва ахлоқий юксалтириши, айни вақтда ҳуқуқ ва эркинликлари чегараларини аниқлаш масаласидир.

Ислом таълимотида шариат жуда хилма-хил ҳодиса, дин, ахлоқ ва ҳуқуқнинг ўзига хос учрашув нуқта-сидир. Ислом дини ҳам эътиқод, ҳам ҳаёт тарзи дейилса, бундай синтез айнан шариатда мужассамланган ва адабиёт ҳаёт тарзини тасвирлар экан, албатта унинг хусусиятларини эътиборда тутлади. Қолаверса, шариат мусулмоннинг ҳар бир қадамини энг кичик нуқтасигача тартибга солади. Унинг моҳияти одамни ўрнатилган тартиб-интизомга бир марта бўйсундиришида эмас, балки у ёки бу вазиятга баҳо бериши ва унда ўз манфаатларини, бошиқа одамларнинг эҳтиёжларини унутмасдан, мусулмонча ҳаракат қилишига ўргатишида-дир. Адабиётдаги диний-ахлоқий мотивлар эса буни ҳис ва ақл билан англашга ёрдам беради.

Калит сўзлар: Қуръон, оят, ҳадис, ислом, имон, адабиёт, адолат, ахлоқ, мерос, пайғамбар, мусулмон, диний мотив, қадрият

Abstract. Religious and didactic works were regarded as the primary stage of introduction to theory and practice in the study of Islamic teachings. Therefore, they are created in a light and simple language, based on understandable, clear events, relying on uncomplicated plots and characters.

In this regard, it should be said that religious motifs in artistic works are divided into specific types. Each type has its own methods of study, without which it is impossible to clarify the nature of the influence of the sample of artistic creation on the thinking of the intended society.

In the Qur'an and Hadiths, at the same time, in our classic literary works, the noble moral qualities of a person are described in detail. The moral aspect of Islam is one of the most important aspects of this religion. Accordingly, religious and moral motives in literary works are a matter of religious and moral elevation of a person based on all ideological principles of Islam, and at the same time defining the limits of rights and freedoms.

In Islamic teaching, Sharia is a very diverse phenomenon, a unique meeting point of religion, morality and law. If they say that Islam is both a faith and a way of life, such a synthesis is embodied in the Shari'ah, and when literature describes the way of life, it certainly takes into account its characteristics. In addition, Sharia regulates every step of a Muslim down to the smallest detail. Its essence is not to subject a person to the established order once, but to evaluate this or that situation and teach him to act in a Muslim manner, without forgetting his own interests and the needs of other people. Religious and moral motives in literature help to understand this with feeling and mind.

Keywords: Qur'an, verse, hadith, Islam, faith, literature, justice, ethics, heritage, prophet, Muslim, religious motive, value.

Аннотация. Религиозные и дидактические работы рассматривались как первичный этап введения в теорию и практику в изучении исламских учений. Поэтому они созданы легким и простым языком, на понятных, ясных событиях, с опорой на незамысловатые сюжеты и персонажи.

В связи с этим следует сказать, что религиозные мотивы в художественных произведениях подразделяются на специфические виды. Каждый тип имеет свои методы исследования, без которых невозможно высказать характер влияния образца художественного творчества на мышление представляемого общества.

В Коране и хадисах, в то же время в наших классических литературных произведениях подробно описываются благородные нравственные качества человека. Моральный аспект ислама является одним из важнейших аспектов этой религии. Соответственно, религиозно-нравственные мотивы в литературных произведениях - это вопрос религиозно-нравственного возвышения человека, основанного на всех мировоззренческих принципах ислама, и в то же время определяющего пределы прав и свобод.

В исламском учении шариат представляет собой весьма многообразное явление, уникальное место встречи религии, морали и права. Если говорят, что ислам – это и вера, и образ жизни, то такой синтез воплощен в шариате, а когда литература описывает образ жизни, то обязательно учитывает его особенности. Кроме того, шариат регламентирует каждый шаг мусульманина до мелочей. Суть ее не в том, чтобы однажды подчинить человека установленному порядку, а в том, чтобы оценить ту или иную ситуацию и научить его действовать по-мусульмански, не забывая о своих интересах и нуждах других людей. Религиозно-нравственные мотивы в литературе помогают понять это чувством и разумом.

Ключевые слова: Коран, аят, хадис, ислам, вера, литература, справедливость, этика, наследие, пророк, мусульманин, религиозный мотив, ценность, нравственность.

- натижада бадиий адабиётда мазкур тараққийнинг барча элементларига бевосита алоқадор ҳолатда кенг таркибдаги диний мотивлар юзага келди.

Бу таркибда биз исломнинг энг муҳим ва асосий ҳолатларидан тортиб, оддий араб ёзуви элементларига йўналтирилган мотивларга дуч келишимиз мумкин (У.Қобилов, 2019). Лекин диний мотивлар тизимида Куръон, ҳадислар, ислом ва имон шартлари доимо бўртиб кўриниб туради.

Куръон ва ҳадисларда баён этилган диний-ахлоқий тамойиллар, матнлардаги сюжетлар нафақат мусулмон илоҳиёти ва ислом ҳуқуқининг ривожланишига йўналиш берди, балки турли жанрлардаги мусулмон адабиётида диний мотивларнинг ниҳоятда хилма-хил ифодаланишини ҳам юзага келтирди. Улар кўплаб мусулмон халқлари бадиий тафаккурининг машҳур сюжетларига айланди. Масалан, Юсуф алайҳиссалом, Мусо, Исо пайғамбарлар ва Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаётлари фаолиятларига боғлиқ йирик сюжетли матнлар билан бир қаторда, бир сўз билан ифодаланган жуда кичик (ҳатто ҳарфларга оид) ишора ёки ўхшатишларни шу жумладан дейиш мумкин.

Исломни қабул этган халқларнинг араб тилини пухта эгаллаши туфайли араб луғати, айниқса, диний соҳа билан боғлиқ бўлган сўзлар ушбу халқларнинг асл тилларига фаол ўзлашди. Ижтимоий тафаккурда диний, ҳуқуқий, илмий, адабий ва бошқа маданий билим ва фанларни ўзлаштиришга интилиш араб тилини билишга эҳтиёж Ўрта Осиёда аралаш тарзда яшаган туркий ва форсий халқларнинг бадиий ижоди жанрларини деярли бутунлай ўзгартирди. Аруз шеър тизими бунинг яққол далилидир. Араб бадиий маданиятига тегишли бўлган аруз туркий ва форсий адабиётда фақат услуб сифатида эмас, балки мазмуни билан ҳам қабул қилинган ва бу туркий халқлар адабиётида диний мотивларнинг ривожланишида жуда катта рол ўйнаган. Диний мотивларга тегишлилик хусусиятлари нуқтаи назардан мустақиллик йилларида адабиётшунослигимизда қатор тадқиқотлар амалга оширилган (Р.Воҳидов, 1994).

Шу ўринда айтиш жоизки, форс лексикасидаги деярли ҳар бир сўзнинг арабча синоними бор, баъзи ҳолларда арабча сўзларнинг форсча ўхшаши йўқ, арабизмлардан бутунлай холи форсча матнни топиш деярли мумкин эмас.

Форс тили орқали туркий тилларга кўплаб арабча сўзлар ўзлашган. Форс шеърини, араб адабиёти таъсирида туркий адабиёт эса, форс ва араб адабиёти таъсирида аруз, араб адабий шакллари, шунингдек уларда акс этган хилма-хил диний мотивларни ўзлаштирган, деб қаралади (З.Шоев, 2011).

Бироқ диний мотивлар туркий шеърини деярли равишда, XI асрдан, Ўрта Осиёдаги туркий халқларнинг ислом динини оммавий қабул қила бошлаши билан ўзлаштирила бошлади (Б.Валихўжаев, 1993).

Ўша давр туркийзабон адиблар орасида ҳикоят, дoston жанрлари, жумладан маснавий шеърини жанри ҳам ривожланган бўлиб, дастлаб улар асосан фалсафий-дидактик характерда яратилган (Ибн Сино, Беруний асарларини эсланг), бироқ кейинроқ, XII асрдан бошлаб эса диний ва тасаввуфий (сўфийлик) мотивлар кенг ривожлана бошлаган. Бу даврларда диний мотивларни ифодалашда машҳур бўлган ҳикматлар ўз асосларига кўра Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний ижодлари билан боғланади (Н.Маллаев, 1965), дейиш мумкин. Ҳикматлар умумислом адабиётида пайдо бўлган илк даврларидаёқ илоҳий ва исломий муҳаббат мотивлари билан эътибор қозонган эди (И.Ҳаққулов, 1990).

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, арузда ривожланган туркий адабиётда илк даврларданок асар муқаддимасида ҳамдлар (тавҳид ва муножот), наътлар (васф ва меърожнома), сано, қасида, шунингдек пайғамбар ва саҳобаларга қаратилган бошқа тавсифларни келтириш анъанага айланди ва у XX асрга қадар давом этди (З.Ғаффорова, 2001).

МУҲОКАМА

Тадқиқотларимиз натижалари шуни кўрсатадики, диний мотивлар аввало диний-дидактик, диний-фалсафий, диний-ахлоқий, диний-ҳуқуқий, диний-маданий умумий гуруҳларга бўлинади:

Диний-дидактик мотивлар асосан диний масалалар таниқли дин арбоблари ҳаёти ва фаолияти ҳамда энг муҳим диний қоидалар билан боғлиқ воқеа-ҳодисалар таълим ва тарбиясига қаратилган мотивларни ўзида умумлаштириши билан ажралиб туради. Ўтмишда саводхонликни ошириш, хусусан, мактаб таълимида диний

тарбияга алоҳида эътибор қаратилган. Бунда ислом таълимоти учинчи шахс тажрибаларидан ўрганишдек самарадор методга алоҳида аҳамият қаратилган. Диний-дидактик бадиий асарларнинг предмети дин бўлиб, улар классик илоҳиёт илми нуқтаи назаридан эмас, балки ўқитиш ва ўрганиш нуқтаи назаридан яратилган. Масалан, “Қиссаси Рабғузӣ” (Насируддин Бурҳониддин Рабғузӣ, 1990) туридаги асарларда диний таълим амалиётини аналитик, тавсифли тарзда тасвирлашга ҳамда аралашув учун мақсадли нуқталар кўрсатишга ҳаракат қилинади. Ислом таълимоти тажрибалари ва шу асосда талабларини тавсифлаш ва унга мақсадли қўшилишини таъминлаш ўқувчининг тезроқ ва аниқроқ англаш қобилиятини ривожлантиришга ёрдам беради. Диний-дидактик асарларда, шунингдек, динни ўқитиш ва ўрганишни амалда такомиллаштириш мақсадларини ҳам кўриш мумкин.

Айтиш керакки, дин диний дидактиканинг предмети бўлиб, дидактика эса, мавзунини қандай қабул қилишни тасвирлайди. Диний-дидактик асардан мақсад китобхонни диннинг асарда илгари сурилган таълимига боғланишни таъминлаш, руҳият, тафаккурни шакллантириш, бу ҳақда бошқаларга нафақат маълумот бера олиш, балки жамият орасида ўзаро мулоқотга кириша олиш қобилиятини таъминлашдан иборатдир (Кристоф Бизер, 2002).

Диний-дидактик асарларга ислом таълимоти ўрганишда назария ва амалиётга киришишнинг бирламчи босқичи сифатида қаралган (М.Раҳмонова, 2004). Шу сабабли улар енгил ва содда тилда, тушунарли, аниқ воқеа-ҳодисаларга асосланиб, мураккаб бўлмаган сюжетлар ва иложи борича таниқли қаҳрамонларга суяниб яратилган. Бу эса ўз навбатида ўқиш ва ўрганишни давом эттириш истагини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этган. Шундай қилиб, диний-дидактика диний таълимотни ўқитиш ва ўрганиш жараёнига хизмат қилади.

Мумтоз адабиётимиз тарихида диний-дидактик асар яратишда муаллифларнинг уч хил ёндашувда бўлганларини кузатиш мумкин. Булар: диний тарихни ифодаловчи асарлар (тазкиралар мазкур ёндашувнинг энг йирик жанрларидан биридир); диний таълимотни ифодаловчи асарлар (бу ёндашувда диний, тасаввуфий ва фалсафий руҳда яратилган кўплаб дostonлар мавжуд); диний тартиботни ифодаловчи асарлар (мазкур йўналишга адабиётимиз тарихида яратилган

кўплаб қиссаларни мисол келтириш мумкин). Ўзбек адабиёти тарихида ҳар учала ёндашувга хос кўплаб асарлар яратилган.

Диний-фалсафий мотивлар ўзбек мумтоз адабиёти тарихида ислом фалсафаси билан боғлиқ равишда вужудга келган. Мумтоз адабиёт тарихидаги асосий кўпчилик асарларда илоҳиёт, ғайб илми, нубувват ва кавниёт каби ислом ақидасининг энг муҳим масалаларига албатта муносабат билдирилди. Мумтоз асарларнинг барчасида муқаддима ва хотима қисмлари, баъзан боблар охирида ақоидга оид фалсафий хулосаларга дуч келиш мумкин. Шунингдек, асарларнинг умумий мазмунида эса ислом фалсафасининг катор мактаблари ғоялари ўз аксини топади. Масалан, илк ўрта асрларда яратилган асарларда мўътазиллийлар таълимотининг етакчи ғоялари бўлган адолат (араб. ал-адл), яъни илоҳий адолат инсон иродаси эркинлиги; Аллоҳнинг фақат энг яхшисини (ал-аслах) яратишга қодирлиги ва у яратган нарсаларнинг абадий тартибини бузиш мумкин эмаслиги тасдиқланган нарсага амр ва қораланган нарсдан қайтарилиш (ал-амр бил-маъруф ваннаҳй анилмункар): яъни мусулмон ҳар қандай восита билан яхшилиқнинг ғалабасига ҳисса қўшиши ва ёмонлик билан курашиши шартлиги каби масалаларга ҳам дуч келиш мумкин (Т.Ибрагим, 1991). Ёки IX–XII асрларда Ал-Киндий, Ал-Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд каби мутафаккирлар яратган асарлар таъсирида ислом таълимоти юнон фалсафаси методлари билан ўрганиш асосида юзака келган қарашлар таъсирида яратилган адабий асарларда олам ва одам борлиги, моҳияти, мақсад ва вазифалари юзасидан кўплаб сюжетлар, фалсафий мулоҳазалар ва хулосалар яратилган. Масалан, Ибн Синонинг “Хайй ибн Яқзон”, “Донишнома”, “Саломон ва Ибсол”, “Юсуф қиссаси”, “Рисолат ат-тайр” (Қуш рисоласи) каби асарларида ислом таълимоти фалсафий мотивларда ўз ифодасини топади (Abu Ali ibn Sino, 2008). Худди шу каби, Форобийнинг ислом таълимоти асосланган адолатли давлат, жамият, ҳокимият, сиёсат ва одил раҳбарлар ҳақидаги асарларидаги диний-фалсафий мотивлар кейинги даврлар туркий адабиёт тарихида яратилган кўплаб асарларда ўз аксини топган (Абу Наср Форобий, 1993).

XI–XII асрларга келиб ислом таълимоти фалсафий илмий-назарий ўрганиш илмий-амалий тасаввуфий ёндашувлар билан алмаша бошлади. Тасаввуфий қарашлар бутун ислом оламида,

жумладан, Марказий Осиёда кенг тарқалди (Ҳожи Исмаилов Абдуллоҳ, 2005). Тасаввуфий мотивлар, мавзулар ва образлар туркий ислом маданияти, биринчи навбатда, адабиёт, шеърят томонидан кенг ўзлаштирилди ва тасаввуфнинг ҳаётий, илмий-фалсафий ва диний тафаккур тарзи сифатида ривожига кучли таъсир кўрсатди.

Тасаввуф адабиёти мусулмон фалсафий ғояларини бадиий ифодаловчи, унинг энг кичик тушунчаларидан энг катта маъноларигача, ҳаёт заруриятларидан, тасаввур имкониятларигача ифодаловчи ва тарғиб қилувчи насрий ва назм асарларни қамраб олади. Тасаввуфий маъно ташувчи асарларда бадиий элементлар ниҳоятда хилма-хил, айна вақтда илоҳиётнинг чуқур фалсафий ифодасига тўйинганлиги билан ажралиб туради. Шунга кўра Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф тасаввуфга таъриф берар экан “Тасаввуф нафси ахлоқий жиҳатдан тараққий эттирадиган ҳаётий фалсафа бўлиб, у муайян амалий риёзат воситасида ҳақиқатга айланади ва баъзи вақтларда олий ҳақиқатга сингиш ҳиссига олиб боради. Шунингдек, ундан завқ ва ақл ила маърифат ҳосил қилишга олиб боради” деб таъкидлаган (Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф, Тасаввуф ҳақида тасаввур, 2016).

Тасаввуф ягона яратувчига муҳаббатнинг энг юксак ифодаси назарияси ва амалиётини ишлаб чиқди, инсоннинг икки кутб – “ажралиш” ва “бирлашиш” ўртасидаги ҳаётида кечувчи жараёнларни назарий ва амалий, айна вақтда илмий-фалсафий нуқтаи назардан очиб берди (Е.Бертельс, 1965).

Бирок тасаввуфнинг IX–XII асрларда юзага келган неоплатонизм деб аталувчи ислом фалсафасидан фарқли жиҳати шунда эдики, у ўзида ислом таълимотида вужудга келган ҳаётий талаблар ҳамда илми калом, ҳадисшунослик, фикҳшунослик каби кўплаб илмий йўналишларни бирлаштирди, жумладан исломнинг фалсафий англаш моҳиятини ҳам ўзлаштирди. Шунга кўра, бадиий адабиётнинг тасаввуфий мазмундаги диний фалсафий ифодаларида метафора, тимсол ва мотивларнинг жонли инсон кечинмалари образларидаги ифодаси энг кўзга кўринган сўфий шоирлар (масалан, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Нажмиддин Кубро) ижодига ўзига хос жозоба бағишлаб, инсон шахсиятининг психологик теранлиги ва инсонпарварлик идеализациясини нафақат назарий, балки амалий асослаб берди. Тасаввуф адабиёти энг яхши

шеърый намуналарининг юксак ғоявий-бадиий аҳамияти уларда рамзий поэтиканинг бутун тизими ривож топганидир (Н.Комилов, 2005). Фалсафий мушоҳадага ундовчи шеърый метафора қонунларига кўра, тасаввуфий мотивлар икки томонлама қайта фикрлашга олиб боради: дастлаб натуралистик ва кейин фалсафий тасвир ва тасаввур. Бунда натуралистик аниқ тасвирлар ҳаётий борлиқ ифодаси ва охир оқибатда илоҳий борлиқни англаш калити вазифасини бажаради ва тасаввурни шакллантиришга хизмат қилади (Н.Комилов, 1996). Тасаввурнинг юксак даражаси эса ҳақиқатни англаш ва унга етишиш билан белгиланади. Ўзбек адабиёти тарихида худди мана шу мотивда яратилган кўплаб асарларга дуч келиш мумкин.

Диний-ахлоқий мотивлар нуқтаи назаридан айтганда ислом анъаналарининг жамият ва шахсий маданий, ахлоқий ҳаётидаги ўрнини тушунмасдан туриб, мусулмон халқларининг, шу жумладан ўзбек халқининг менталитетини тушуниш кийин. Шу туфайли ўзбек адабиёти тарихида диний-ахлоқий мотивлар ҳамиша етакчи аҳамият касб этган. Мумтоз асарларнинг деярли барчасида маълум бир қадриятлар тизими, хусусан, диний-ахлоқий тамойилларни англантишга эътибор қаратилади. Айна вақтда ислом динлар орасида энг бой ахлоқий салоҳият, маънавий маданият, тарихий, ижтимоий, фалсафий, педагогик ва психологик билимлар манбаи саналади. Ислום яхлит ҳаёт майдони, яшашнинг махсус модели бўлгани каби, бадиий адабиётда диний-ахлоқий мотивлар ижоднинг ажралмас қисми сифатида шаклланган. Ўзбек адабиётшунослигида диний-ахлоқий мотивлар, уларнинг шаклланиш ва ривожланиш жараёни, динамикаси ва классификацияси, дин ва миллий хусусиятлар етарлича ўрганилмаган, шунинг учун бу масала кўшимча тадқиқотларни талаб қилади. Ислום ижтимоий хулқ-атворни тартибга солиш омили сифатида индивидуал ва умумий хулқ-атворнинг турли томонларига таъсир қилади. Шунга кўра бадиий адабиётдаги диний-ахлоқий мотивлар жамиятни инсонпарварлаштириш, яъни унинг ҳаётининг барча кўринишларида инсон мавжудлигини маънавий ва ахлоқий асосда тасдиқлаш масаласидир (И.Галинская, 2001). Ислום ва адабиёт мақсадлари мана шу нуқтада бирлашади.

Мумтоз адабий меросимизда, юқорида айтилгани каби хилма-хил диний-ахлоқий мотивларга дуч келиш мумкин. Бефарозлик, холислик,

сахийлик, меҳрибонлик, муомалалик, мардлик, камтарлик, поклик, ҳалоллик, эзгулик ва ҳоказо. Замонавий давлатчиликда буларнинг деярли барчаси тўғрисида ҳуқуқий меъёрлар мавжуд. Масалан, ҳуқуқий меъёр сифатида беғаразлик (хайрия) мол-мулкни фуқаролар ёки юридик шахсларга беғараз (қайтим кутмасдан) беришни англатади. Бунда, шу жумладан, пул бериш, ишларни манфаатсиз бажариш, хизматлар кўрсатиш ва бошқалар бўйича ихтиёрий фаолият тушунилади (М.Надеева, 2011). Ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган худди шу маънони дин эътиқод, адабиёт эса ахлоқ сифатида талқин этади ва диний-ахлоқий мотивлар буни ихтиёрий ўзлаштиришга қаратилган ҳаётий-ҳуқуқий меъёр сифатида тавсия этади.

Қуръон ва ҳадисларда, шунингдек, мумтоз адабий асарларимизда инсоннинг эзгу ахлоқий фазилатлари батафсил таърифланади. Исломининг ахлоқий жиҳати бу диннинг энг муҳим жиҳатларидан биридир. Шунга кўра адабий асарлардаги диний-ахлоқий мотивлар исломнинг барча мафкуравий тамойиллари (жумладан, ғоявий ҳаётга оид диний тавсиялар) асосида инсон – мусулмонни диний ва ахлоқий юксалтириш, айна вақтда, ҳуқуқ ва эркинликлари чегараларини аниқлаш масаласидир. Бунга мувофиқ равишда мусулмон илоҳиёти таркибида анъанавий равишда тўрт масала ажратилади (Р.Садыков, 2012): ибодатлар, муҳликот, мунжиёт (нажот йўллари). Ибодат ақида ва ҳуқуқ асосларини камраб олади, одамларнинг Аллоҳга муносабатини белгилайди. Қолган уч масала – ислом илоҳиётининг ахлоқий қисми - одамларнинг бир-бирига муносабати қоидалари, мусулмонларнинг шахсий, оилавий ва ижтимоий ахлоқи масалаларини камраб олади. Қуръони каримда ҳам инсон ва бошқа махлуқотларга эзгулик кўрсатиш ва бунда ахлоқли бўлиш мўмин кишидан қилинадиган устувор талаблардан биридир: **“Юзларингизни Машириқ ва Мағриб томонларига буриб** (ибодат қилишингизни ўзи тўла) **яхшилик эмас, балки Аллоҳга, охираат кунига, фаришталарга, китобга ва пайғамбарларга имон келтирган, ўзи яхши кўрган молдан қариндошларига, етимларга, мискинларга, йўловчига, тиланчиларга ва қулларни озод қилиш йўлида берадиган, намозни тўқис адо этиб, закотни тўлаб юрадиган киши ва келишилган аҳдларига вафо қилувчилар, шунингдек оғир-енгил кунларда ва жанг пайтида сабр қилувчилар энг яхши**

кишилардир. Айнан ўшалар (имонларида) **содиқдирлар ва айнан ўшалар тақводордирлар”** (Абдулазиз Мансур таржимаси, 2001).

Ислом таълимотида шариат жуда хилма-хил ҳодиса, дин, ахлоқ ва ҳуқуқнинг ўзига хос учрашув нуқтасидир. Ислом дини ҳам эътиқод, ҳам ҳаёт тарзи, дейишса, бундай синтез айнан шариатда мужассамланган ва адабиёт ҳаёт тарзини тасвирлар экан албатта унинг хусусиятларини эътиборда тутати. Қолаверса, шариат мусулмоннинг ҳар бир қадамини энг кичик нуқтасигача тартибга солади. Унинг моҳияти одамни ўрнатилган тартиб-интизомга бир марта бўйсундиришда эмас, балки у ёки бу вазиятга баҳо бериш ва унда ўз манфаатларини, бошқа одамларнинг эҳтиёжларини унутмасдан, мусулмонча ҳаракат қилишга ўргатишдадир. Адабиётдаги диний-ахлоқий мотивлар эса буни ҳис ва ақл билан англашга ёрдам беради.

Диний-ҳуқуқий мотивлар мумтоз ўзбек адабиётида оддий мусулмончилик тартиб-қоидаларини ҳаёт, турмуш тарзи сифатида талқин этувчи ранг-баранг сюжетлар билан содда ифодалаш шаклида кенг тарқалган ҳодисадир. Ислом таълимотининг дин ва имон шартларидан ташқари инсон ҳуқуқи, яъни инсон бурчлари, эркинликлари ва мажбуриятларини ифодаловчи кўплаб меъёрий нормалари бадиий адабиётда тарбиянинг муҳим жиҳатлари сифатида чуқур акс этади. Булар шахснинг вазифалари сифатида талқин этилади (Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф, 2017)

- 1) Аллоҳ таоло олдидаги имон амрларини бажариш;
- 2) Аллоҳ таоло ва ўз виждони олдида ўз-ўзини англаш;
- 3) оила ва ота-она олдидаги фарзандлик бурчи, шунингдек, ўз фарзандлари олдидаги ота-оналик вазифаларини виждонан бажариш;
- 4) давлат ва халқ олдида – фуқаролик бурчини ва жамиятни сақлаш учун зарур бўлган бошқа талабларга риоя қилиш;
- 5) бутун инсоният олдида эзгуликка бурчдорликни англаш.

Диний ҳуқуқ ҳар бир кишига бу фарзларни билиш ва уларга риоя қилишни буюради (Абдулазиз Мансур таржимаси, 2001). Адабиёт эса, бу масалаларни насрий ёки назмий шаклларда янада ҳиссиётли ифодалашга йўналтиради. Тақво ҳуқуқни Аллоҳга, қиёмат кунига, фаришталарига, китобга ва пайғамбарларга имон келтириш билан

белгиласа, адабиёт уни ҳаётий зарурият сифатида, аини вақтда, муҳаббат билан амалга оширишга тарғиб этади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, мусулмонлар учун хулқ-атвор қоидалари ҳукмлар шаклидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлардан иборат бўлиб, шариат уларни тўрт турга, яъни Аллоҳнинг ҳақлари, шахснинг ҳуқуқлари, бошқа одамларнинг ҳуқуқлари ва барча мавжудотларнинг ҳуқуқларига ажратади (А.Раҳманов, 2007).

Аллоҳнинг ҳақлари инсоннинг ёлғиз унга ишониши, унинг ҳидоятини чин юракдан қабул қилиши, ҳалол ва холис ибодат қилиши ва унга итоат қилишини талаб этади;

Шахснинг ҳуқуқларида эса, шариат инсоннинг жисмоний, ахлоқий ва руҳий ҳолатига таҳдид соладиган барча нарсаларни тақиқлайди. Аллоҳ таоло инсонга маълум бир вақтни ишониб топширган ва у ундан энг яхши тарзда фойдаланиши, ўз хоҳишига кўра уни йўқ қилмаслиги кераклиги белгиланади;

Жамият (бошқалар) ҳуқуқларига кўра шариат инсонга шахсий ҳуқуқларига риоя қилиш асносида бошқа одамларнинг ҳуқуқларини бузмасликни шарт қилиб қўяди (Саҳиҳи Бухорий, 2008). Шунинг учун бўлса керак, адабиёт инсонга мурожаат қилар экан, унинг шаръий ҳуқуқи билан боғлиқ масалаларга кенгроқ эътибор қаратади. Ёлғончилик, ўғирлик, фирибгарлик, тухмат, қимор, чайқовчилик каби бошқаларга зарар келтиришнинг барча турлари тақиқланади. Қотиллик, зарар етказиш, вайрон қилиш жиноят ҳисобланади, зино қилиш қатъиян ман этилади. Мусулмонлар бошқаларнинг ҳис-туйғуларини ҳурмат қилишлари, ҳақоратли сўзлардан қочишлари, бир-бирларига ёрдам беришлари ва қўллаб-қувватлашлари, ночор, етим ва беваларга ёрдам беришлари, очларни тўйдиришлари, бошпанасизларни ўз ҳимоялари остига олишлари керак. Мусулмон ғайримусулмон билан муносабатда муросасозлик, тинчлик ва дўстлик йўлида бўлиши зарур.

Инсоннинг мавжудотларга нисбатан муносабати юзасидан белгиланган ҳуқуқлари тўғрисида қисқача айтганда, Аллоҳ таоло инсонга ўзининг сон-саноксиз мавжудотлари устидан ҳукм қилиш ва улардан ўз манфаати учун фойдаланиш ҳуқуқини берди. Бу ҳуқуқ кўплаб шариат аҳкомларида муҳрланган. Мисол учун, ҳайвонларни озиқ-овқат учун ўлдириш мумкин, лекин уларни кўнгил эрмаги, ўйин-

кулги, спорт тадбири ёки шунга ўхшаш бошқа сабаблар асосида ўлдириш тақиқланади. Исломда ҳатто хавфли жонворларни ўлдиришга фақат инсон ҳаётига хавф мавжуд бўлган шароитда рухсат берилади, шунингдек, жонворларни оч қолдириш, кийноққа солиш тақиқланади. Бу қоида қушларга нисбатан ҳам ҳукм қилинган. Дарахтларнинг беҳуда кесиш, сувни исрофли ишлатиш, тупроқни ифлослантириш кабиларга ҳам шариатда ҳукмлар белгиланган. Шариат мусулмонларга дунёвий ҳаёт кечирувчи инсонлар сифатида қараганлиги туфайли унинг мақсад ва кўрсатмалари орасида диний-ҳуқуқий мезонлар инсон маданиятини олдиндан белгилаб берувчи, унинг “ер юзидаги” манфаатлари билан уйғунлашган ва ҳуқуқий нормаларда белгилаб қўйилган кўплаб қоидаларни шакллантирган (А.Раҳманов, 2007). Шундай қилиб, диний ҳуқуқ ва маданият инсон манфаатларига хизмат қилиш ва унинг дунёвий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган бўлиб, улар кўпинча ҳаётий аҳамиятга эга. Айтиш керакки, ҳар бир шариат ҳукми бешта исломий асосий қадриятлардан бири - дин, ҳаёт, ақл, насл ва мулкни сақлаш ва ҳимоя қилишга қаратилгандир ва бунда ҳаёт, насл, мулк бўйича ҳукмлар жонворлар, ўсимликлар ва бошқа жинсларни ҳам қамраб олади. Дикқат билан қараганда, бу қадриятларнинг фақат биринчиси инсонга қаратилган шариатнинг тўғридан-тўғри Аллоҳ таолога тегишли ҳақиқатини ифодалайди, қолганлари эса, кўпроқ унинг дунёвий ҳаёти қоидаларини таъкидлайди. Шариат инсонга зарар келтирадиган ҳамма нарсани ҳаром қилади, фойдали ва одамлар манфаати учун бўлган нарсага рухсат беради. Шариатнинг асосий тамойили шундан иборатки, инсон ўз эҳтиёжлари ва истакларини қондириш ҳуқуқига эга, баъзи ҳолларда эса, бурчлидир. Лекин ҳамма нарсани шундай қилиш керакки, нафақат бошқа одамларга зарар етмаслиги, балки ўз мақсадлари қаторида ўзгалар, яъни ижтимоий манфаатларга ҳам фойдали бўлиши лозим.

Диний-ҳуқуқий асос сифатида шариатнинг асосий ёндашуви каттароқ фойда учун кичикроқ зарарни танлаш ва катта зарардан қочиш учун кичик яхшилиқни қурбон қилишдир. Шунингдек, шариатнинг муҳим бошланғич нуқтаси Аллоҳ таоло томонидан рухсат этилган (мустаҳаб, ҳалол) ва ҳаромни аниқлаш ва инсоннинг барча ҳаракатларида 5 тоифа – фарз, суннат, рухсат этилган (мубоҳ), макруҳ ва ҳаромни фарқлаш билан белгиланади (Саҳиҳи Бухорий, 2008).

Шундай қилиб, диний-ҳуқуқий асослар ҳам, бадиий адабиётдаги мотивлар ҳам мусулмонларнинг диний бурчларини бажариши ва диний қоидаларга риоя қилишига кўмаклашишни мақсад қилиб қўяди. Диний мотивларнинг асосий мақсади дин фалсафаси, ақоиди ва ҳукмларининг инсон томонидан эътиборли воқелик, ҳикмат ва тажриба асосида ўзлаштирилишига эришиш, уни қуруқ қоидалар билан боғлаб қўймаслик истаги бўлиб, бу дин амалларини ҳаётий эҳтиёжга боғлаб ақс эттиришда намоён бўлади. Буни Қуръони каримнинг қуйидаги ҳукмлари тасдиқлайди: **“Аллоҳ сизларга енгилликни хоҳлайди, сизларга қийинчиликни хоҳламайди”** (Абдулазиз Мансур таржимаси, 2001:28); **“Аллоҳ ҳеч бир жонга тоқатидан ташқари нарсани тақлиф этмайди”** (Абдулазиз Мансур таржимаси, 2001:49).

Диний қоидалар инсонларнинг ўз-ўзлари ва ўзгаларнинг манфаатларига зарар етмаслигини таъминлашга қаратилганлиги билан адолат мезони вазифасини бажаради. Бу Қуръонда аниқ ифодаланган қуйидагилар каби адолат ғояси билан чамбарчас боғлиқ:

“Ҳақни ноҳақлик билан қориштирмангиз ҳамда билиб туриб, ҳақиқатни яширмангиз” (Абдулазиз Мансур таржимаси, 2001:7), **“Ғапирганингизда (гувоҳ сифатида) ғарчи қариндошингиз бўлса ҳам, адолатли бўлинг”** (Абдулазиз Мансур таржимаси, 2001:149), **“Биз пайғамбарларимизни ҳужжат (мўъжиза)лар билан юбордик ва улар билан бирга Китоб ҳамда одамлар адолатни барпо қилишлари учун мезон (тарози) туширдик”** (Абдулазиз Мансур таржимаси, 2001:547).

Шу каби, Қуръон ва ҳадисларда қатъий ва турли шаклларда бўлган тенглик ғояси замирида ҳам адолат тамойили ётади. Аслида одамлар ўртасидаги ижтимоий, этник ёки мулкӣ тафовутлар исломда адолатсизлик ҳисобланиб, у синфий бўлинишларни ҳам тан олмайди. Адолат ва унинг намоён бўлиши амалий ҳаётга мувофиқ равишда бадиий асарларда ҳам кўпдан-кўп ва хилма-хил сюжетлар, эпизодларда намоён бўлади ва диний маданиятни ақс эттиради.

Бу ўринда биз юқорида таъкидлаганимиз бадиий адабиётдаги диний мотивларнинг кенг устувор йўналишлари, яъни диний-дидактик, диний-фалсафӣ, диний-ахлоқӣ, диний-ҳуқуқӣ, диний-маданий умумий гуруҳларининг моҳияти ҳақида фикр юритдик. Лекин бу йўналишларнинг

ҳар бири ўз навбатида таркибий қисмларга бўлинади.

Диний-дидактик мотивларда яратилган асарлар кўзланган мақсадга кўра таълим, тарбия, кўникма, малака масалаларини ақс эттириш характерига эга. Диний-фалсафӣ мотивлар эса билим, мушоҳада, тафаккур ва тасаввурга қаратилган таркибий қисмларга бўлинади. Диний-ахлоқӣ мотивларда кадрӣят, этика, эстетика, психологик хусусиятлар устуворлиги кўзга ташланади. Диний-ҳуқуқӣ мотивларда эса ислом ва имон шартлари, Қуръон ва ҳадислар маънолари, мусулмон бурчлари, эркинликлари ва мажбуриятларига урғу берилишини кўриш мумкин. Диний-маданий мотивларни дин ва давлат, дин ва ҳукмдор, дин ва бошқарув, дин ва жамият, дин ва маданий урф-одатлар тавсифига оид таркибий қисмларга бўлиш мумкин. Мумтоз адабиётимизда бу таркибий қисмларнинг ҳар бир йўналишида кўплаб асарлар яратилган.

Шуни ҳам айтиш лозимки, мазкур диний мотивларга мумтоз бадиий асарларда мотивлар, адабий жанрлар ва бадиий санъатлар нуқтаи назаридан баъзан аралаш тарзда, баъзан эса, маҳсул эътибор қаратилган ҳолда ёндашилганини кўриш мумкин. Шунга кўра адабий жанрларни мотивлар асосида туркумларларга ажратиш нисбий ёндашув ҳисобланади. Масалан, диний-дидактик мотивлар адабий жанрлар орасида кўпроқ назмӣ, насрий ёки насру назм шаклидаги қиссалар, достонлар, ривоят ва ҳикоятлар, адабий-тарихӣ асарлар, тазкира ва маноқибларга хос. Лекин бошқа жанрларни ҳам мазкур мотивлардан холи деб бўлмайди. Ёки диний-фалсафӣ мотивлар кенг мазмунда кўпроқ насрий ва эпик асарларда ифодаланади, айни вақтда, лирикани ҳам бу мотивга оид қарашлардан холи тасаввур қилиб бўлмайди.

Бундан ташқари, диний мотивларни бадиий асарларнинг асосий сюжети ёки мақсадидан келиб чиқиб хилма-хил қаҳрамонлар ва хусусиятларга кўра ҳам гуруҳлаштириш мумкин. Масалан, илоҳӣ муҳаббат, қаҳрамонлик, адолат, чексиз сабр-матонат, садоқат, меҳр-мурувват, ҳиммат ва бошқа ижобӣ хусусиятлар, айни вақтда турлитуман салбӣ хусусиятлар ҳам кўпинча бадиий асардаги диний мотивнинг етакчи хусусияти сифатида намоён бўлади.

Мумтоз бадиий адабиётда ақс этган диний мотивлар ранг-баранг насрий, эпик ёки лирик жанрларга бирдек тегишли ҳодисадир. Улар

Куръон ва ҳадислар мазмун-моҳияти, диний ақидалар, фикҳий масалалар, пайғамбарлар, хукмдорлар, машхур шахслар ва уларнинг фаолияти, таълимотлари ва қарашлари, диний-илоҳий ва диний-дунёвий муносабатлар, инсоннинг руҳий кечинмалари тўғрисида образли маълумотлар беради. Бироқ, мумтоз адабиёт тарихи нуқтаи назаридан улар маълум даражада ўрганилган бўлса-да, буни замонавий илм-фан ривожимкониятларига нисбатан олиб қараганда, етарли татқиқ этилган деб бўлмайди. Аввало диний мотивларнинг ўзи тасниф ва туркумланмаганлиги сабабли уларнинг специфик хусусиятлари, белгилари ва бошқа ўзига хос жиҳатлари юзасидан тадқиқотлар тизимли ривожланмаётгани кўзга ташланади. Шунингдек, диний мотивларга дахлдор бўлган манбаларда ҳаётий воқеликнинг тарихий ижодда акс этиш хусусиятлари, уларнинг сюжет қурилиши, мотив йўналишлари ва уларнинг таркибий қисмлари, образлар тизими ҳам етарлича ўрганилгани йўқ. Бунинг устига диний мотивлар таҳлилига доир илмий ишларни кўздан кечириш шуни кўрсатадики, аксарият тадқиқотларда йўналтирувчи назарий ёки амалий ҳулосалар ўрнига фактик ёки тарихий далиллаш устуворлиги билан боғлиқ кўпгина баҳсли масалалар мавжуд.

НАТИЖА

Туркий адабиётда диний мотивларнинг кейинги ривожланишида хусусан, тасаввуф шеърляти ва насри муҳим ўрин тутди. Шу асрларда туркий адабиётда диний-дидактик ва тасаввуфий маснавийлар, рубоийлар, китъалар пайдо бўла бошлади, аммо умумий диний мотивлар асосан дostonлар ва ҳикматларда ўз ифодасини топди (И.Ҳаққулов, 1990).

Дostonларда ҳам, ҳикматларда ҳам инсоний ишқ, Аллоҳга, унинг расулига бўлган муҳаббат билан бир қаторда диний ақоид, каломий, фикҳий, урфий ва бошқа диний алоқадор масалаларни ёритишнинг асосий бадиий жанри сифатида кенг фойдаланилган (Fuad Köprülü, 1976). Кейинги давр туркий адабиётда, XVI асрдан бошлаб ғазалдан олинган шакллар (мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ) ҳам диний мотивларни ифодалашда кенг қўлланилганини кузатишимиз мумкин. Шу даврлардан бошлаб диний мотивларни ифодалашда маснавий ва мухаммасдан кенг фойдаланилган. Лекин XVI асрдан то XX асрга қадар бўлган

даврда наср ҳамда насру назм, услублари диний мотивларни ифодалашнинг асосий жанрларига айланиб борди.

Таъкидлаш лозимки, туркий мумтоз адабиётдаги диний мотивларни ўрганиш борасида турк олимлари томонидан ҳам қатор тадқиқотлар амалга оширилди. Аммо мазкур мотивларни таснифлаш нуқтаи назаридан, уларнинг турларга бўлиниши, ҳар бир турнинг ўзига хос қонуниятлари ҳақида, афсуски, етарли назарий ишлар кўзга ташланмайди (Eröz Mehmet, 1992).

Ўзбек мумтоз адабиёти тарихида ҳам турли жанрларда яратилган асарларда илгари сурилган диний мотивлар ниҳоятда хилма-хилдир. Мустақиллик даврида улар бир қадар тадқиқ этилди.

Истиқлол даври ўзбек адабиётшунослигида эса, мавзу тадқиқига доир биринчидан, индивидуал дахлдор, иккинчидан, муайян даражада алоқадор тадқиқотлар кузатилади. Бу таркибда Н.Маллаев, Б.Валихўжаев, Н.Комилов, И.Ҳаққулов, Ҳ.Кароматов, Р.Воҳидов, Б.Акрамов, Ш.Сирожиддинов, Д.Салоҳий, М.Муҳиддинов, С.Рафиддинов, О.Давлатов каби олимларнинг ишларини кузатиш мумкин (Ҳ.Кароматов, 1993). Мазкур тадқиқотлар тематик тарзда амалга оширилган бўлиб, адабий манбаларнинг хусусиятларини илмий доира ва келажак тадқиқотлар учун аниқлаштириш мақсадларига хизмат қилади. Масалан, Ҳ.Кароматовнинг “Куръон ва ўзбек адабиёти” китобида Куръонда мазмуни келтирилган бир қатор қиссаларнинг бадиий ижодда ривожлантирилиши, У.Қобуловнинг диссертациясида ўзбек адабиётида нубувват мотиви ва образлари, О.Давлатовнинг “Алишер Навоий шеърлятида Куръон оятлари ва ҳадисларнинг бадиий талқини” номли тадқиқотида Навоий шеърлятида исломий матнларнинг қўлланилиш усуллари, айнан ва шакли ўзгартирилган оят ва ҳадислар, насрий асарлардаги шеърлий парчаларда илоҳий ва набавий ҳикматлар, исломий ғояларнинг шоирона таҳлили, Куръон оятлари ва ҳадислар мазмунини шеърлий санъатлар билан ифодалаш усуллари, талмех, ишора санъатлари ва қуръоний образлар, оят ва ҳадисларнинг шоирона таржима ва талқини, сўфиёна ҳикоятларда оят ва ҳадислар, Муҳаммад (с.а.в.)нинг сиймоси тадқиқ этилади (О.Давлатов, 2017). Айтиш керакки, бунда ҳар бир тадқиқот ўз индивидуал методига эга ва диний мотивларни тадқиқ этиш методологияси нуқтаи назаридан тизимли хусусият касб этмайди. Бадиий адабиёт

ижтимоий аҳамиятга эга бўлгани каби, унинг талқинлари ҳам ижтимоий таъсир аҳамиятини касб этиши лозим. Бунда бадий асар мазмунини тадқиқ этишда адабий ва диний талқин умумлаштирилиши талаб этилади.

Бу жиҳатдан айтиш лозимки бадий асарлардаги диний мотивлар ўзига хос турларга бўлинади. Ҳар бир турни ўрганишнинг ўзига хос методлари мавжуд бўлиб, бусиз бадий ижод намунасининг кўзда тутилган жамият тафаккурига таъсир моҳиятини ойдинлаштириб бўлмайди.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, диний-дидактик мотивлар абадиётимиз тарихида яратилган катта ҳажмдаги манбаларни камраб олар экан уни ўрганишда қуйидаги масалаларга эътибор қартилиши лозим деб ўйлаймиз:

Биринчидан, илмий-назарий жиҳатдан бадий адабиётдаги диний мотивларни мақсад ва вазибалари, объекти, предмети, устувор йўналишлари, таркибий қисмлари, ўрганиш методлари, ижтимоий табиати, туган ўрни, аҳамияти, ғоялари, функционал ўрни, қонуниятлари, ифода услубияти, аниқлаш мезонлари, умумий тамойиллари, маънавият, эътикод, рухий таассуротлар, тафаккур тарзи, ахлоқий нормалар, ижтимоий анъаналар ва мақсадлар, бошқарув муносабатларида туган аҳамияти ва бошқа жиҳатлардан чуқур тадқиқ этиш ва бу борада тадқиқот ишларини кўпайтириш зарурияти мавжуд.

Иккинчидан, ўзбек адабиёти тарихини ўрганувчи курслар ўқув дастурлари доирасида ислом тарихи, ҳадисшунослик ва фикҳ асосларининг тизимли ўқитилиши, мазкур масалаларни кенг ўқитишга қаратилган мустақил фан дастурлари ишлаб чиқилиши ва амалга татбиқ этилиши лозим ва бу мумтоз адабиётни чуқурроқ ўрганиш ва диний мотивларни кенгроқ англашга ёрдам беради.

Учинчидан, диний мотивларни илгари сурган бадий асарлар ёки уларнинг жузъий қисмлари тадқиқ ва таҳлилларида мазкур мотивларда эътибор қаратилган асосий маъно ва мазмунга керакли тарзда изоҳ, шарҳлар бериш ёки мумтоз манбаларни нашр этиш жараёнларида бундай ёндашувни анъанага айлантириш, жамиятнинг мумтоз манбаларга эътиборини оширишда катта аҳамият касб этади.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Eröz Mehmet. (1992). *Eski Türk Dini(Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik Bektaşilik*. İstanbul: İstanbul.
2. M. Fuad Köprülü. (1976). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*. <https://www.profdrosmanegri.com>: Fuad-Koprulu.
3. Abu Ali ibn Sino. (2008). <https://ziyouz.uz/jahon-nasri>. <https://ziyouz.uz.dan> tiklangan
4. Абдулазиз Мансур таржимаси. (2001). *Қуръони карим*. Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёти.
5. Абу Наср Форобий. (1993). *Фозил одамлар шаҳри*. Тошкент: А Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.
6. Е.Э.Бертельс. (1965). *Избранные труды: суфизм и суфийская литература*. Москва: Наука.
7. Б.Валихўжаев. (1993). *Ўзбек адабиётишунослиги тарихи*. Тошкент: Ўзбекистон.
8. Р.Воҳидов. (1994). *Алишер Навоий ва илоҳиёт*. Бухоро: Бухоро.
9. И.Галинская. (2001). *Литература и философия: проблемы взаимодействия*. Казан: Наука.
10. З.Ғафқорова. (2001). *Навоийнинг ҳамд ва наът газаллари*. Тошкент: Маънавият.
11. О.Давлатов. (2017). *Навоий шеъриятида Қуръон оятлари ва ҳадисларнинг бадий талқини*. Самарқанд: СамДУ.
12. Т.Ибрагим. (1991). *Ал-Муътазила*. Москва: Наука.
13. Ҳ.Кароматов. (1993). *Қуръон ва ўзбек адабиёти*. Тошкент: Фан.
14. Н.Комилов. (1996). *Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. 1-китоб*. Тошкент: Ёзувчи.
15. Н.Комилов (2005). *Хизр чашмаси*. Тошкент: Маънавият.
16. Кристоф Бизер. (2002). *Дидактика религии*. Нойкирхен: Флюин.
17. У.Қобилов. (2019). *Ўзбек адабиётида нубувват мотиви ва образлари талқини (XIV-XV асрлар) фан доктори (DSc) диссертацияси*, (б. 283). Самарқанд: Самду.
18. Қўлланма. (2018). *Адабиётшунослик фанидан ўқув қўлланма*. Тошкент: ЎзДЖТУ.
19. Қуръони карим (Абдулазиз Мансур тарж.). (2001). *Қуръони карим*. Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёти.
20. Н.Маллаев. (1965). *Ўзбек адабиёти тарихи*. Тошкент: Ўқитувчи.
21. М.И.Надеева. (2011). *Духовные ценности ислама*. Казань: КНИТУ.
22. Насируддин Бурҳониддин Рабғузий. (1990). *Қисаси Рабғузий. 1-китоб*. Тошкент: Ёзувчи.

23. А.Раҳманов. (2007). *Ислом ҳуқуқи*. Тошкент: ТДЮИ.

24. М.Раҳмонова. (2004). *Ўзбек халқ тарихий афсоналарининг ўзига хос хусусиятлари, генезиси ва таснифи*. Тошкент.

25. Р.Садыков. (2012). *Основы исламской теологии: монография*. Уфа: Изд-во БГПУ.

26. Саҳиҳи Бухорий. (2008). *Саҳиҳи Бухорий, 1 китоб*. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.

27. И.Ҳаққулов. (1990). *Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар*. Тошкент: Ғ.Ғулом.

28. Ҳожи Исмаиуллох Абдуллох. (2005). *Марказий Осиёда ислом маданияти*. Тошкент: Шарк.

29. Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. (2016). *Тасаввуф ҳақида тасаввур*. Тошкент: Ҳилол-нашр.

30. Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. (2017). *Ислом тарихи 1-2 китоблар*. Тошкент: HILOL NASHR.

31. З.Шоев. (2011). *Учение монотеистических религий о пророчестве и его развитие в исламе*. Канд. дисс. по филос. наук. Душанбе.

